

Ihor Stambol

Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

ORCID:0000-0002-3099-3862

Про перешкоди книговиданню, український театр та біографії: елементи власних спогадів у публіцистиці Михайла Комарова

On obstacles to book publishing, Ukrainian theater and biographies: elements of his own memoirs in journalistic articles by Mykhailo Komarov

Abstract

The article is devoted to the journalistic heritage of one of the most prominent representatives of the Ukrainian community in the South of Ukraine, who is rightly considered a lawyer, translator, bibliographer, compiler of dictionaries, and public figure Mykhailo Fedorovych Komarov (1844–1913). He was the author of over sixty articles in the literary-critical, socio-political, and biographical context. In his works he often reported on his own experience in a particular case. And in these personal comments or recollections elements of memories of the figure are shown. The purpose of this article is to find out what personal memories the Odesa figure contained in his articles, the objective is to identify memories, determine their thematic direction and value. During the research, it was found out that M. Komarov's journalism mainly concerned the issue of the arbitrariness of the Russian government in relation to Ukrainian culture and book publishing. His testimony, given the small amount of literature published in the late nineteenth century, is important in many political and bibliographic contexts. The coverage of theatrical life, which the activist joined as a spectator and bibliographer, was of popularizing importance, although it also contains some new facts, for example, regarding the desire of the Ukrainian Coryphaeuses Theatre to tour abroad. Among the new facts that reveal articles about the activities of M. Komarov himself: his pedagogical experience and his books were banned by censorship. Various recollections of biographical stories, both in the context of Taras Shevchenko and other figures, convey both the perception of these personalities at the turn of the century and add new evidence of them.

Keywords: Mykhailo Komarov, Odesa, book publishing, Russian censorship, journalism, bibliography, theater.

Одним із найвидатніших представників української громади Півдня України справедливо вважається юрист, перекладач, бібліограф, словникар та громадський діяч Михайло Федорович Комаров (1844–1913 рр.). Серед його найбільших досягнень – видання першої і найголовнішої для українців бібліографії (шевченківської та театрознавчої); а також – російсько-український словник, що назавжди розділив мову колоніалістів та колонізованих. Коли в Одесі, найбільшому місті підросійської України, удалося отримати право на організацію української культурницької організації „Просвіта”, саме Михайла Комарова було обрано головою цього товариства. Усі видання одного з найбільших зібрань української літератури на Півдні України, що склали основне багатство Одеської національної бібліотеки, прикрашалися екслібрисом Комаря (як він часто підписувався). Тому дослідники та сучасна громада тих теренів справедливо наділяють цього діяча образним титулом „українське серце Одеси” або „адвокат української культури”.

Разом із відзначеними здобутками, Михайло Комаров опублікував у періодиці Наддніпрянщини та Галичини десятки публіцистичних статей, які актуалізували цілу низку проблем українців кінця XIX ст. Незважаючи на те, що Михайлові Комарову присвячено досить багато різноманітних досліджень та складено бібліографію його творів¹, повне внесення його публіцистичної спадщини у науковий контекст досі залишається справою майбутнього.

Кількість статей літературно-критичного, суспільно-політичного та біографічного змісту, написаних Михайлом Комаровим, складає понад шістдесят. Деякі з них мають форми

¹ *Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv*, uporiad. L. M. Burian, red. I. S. Shelestovych, rec. H. V. Zakipna, Odesa 2016.

заміток та коротких рецензій на книжкові видання чи театральні виступи, але трапляються й дуже великі роботи на десять розділів, зокрема „Дещо з історії українського письменства ХІХ віку (Споминки і замітки М. Уманця)” та „Подорожні нотатки Поділлям”. Щоправда, остання праця потребує уточнення щодо авторства, адже криптонім „К. М.”, яким підписувався Михайло Комаров, міг використати і хтось інший. Поза тим, ця праця має становити значний інтерес для сучасних краєзнавців.

У своїх статтях Михайло Комаров не завжди дотримувався безособового стилю та досить часто повідомляв про власний досвід щодо тієї чи іншої справи. У цих коментарях чи згадках містяться елементи спогадів самого діяча. На жаль, автор не залишив мемуарів чи згадок про особисті справи, осмислення подій та вчинків, спогадів про оточення. Аби віднайти окремі нові факти з біографії провідного діяча Півдня України, варто, на додачу до спогадів сучасників та сина Богдана (засланого радянською владою в Таджикистан) і неопублікованої епістолярної спадщини, виокремити певні моменти з його праць. Отож, **метою** цієї статті є з'ясувати, які власні спогади вмістив одеський діяч у своїх статтях, а **завданням** – визначити їхню тематичне спрямування та цінність.

Більшість публіцистичних статей Михайла Комарова вийшли друком у 1880–1890 рр. – у період майже повної заборони розвитку української культури з боку російської влади. Комаров був одним із тих, хто власною позицією, авторитетом, юридичними знаннями та активною працею протистояв колоніальним заборонам. Як тематика статей, вміщених у низці наддніпрянських та галицьких видань, так і спогади цього автора стосуються переважно україномовного книговидавництва, театального життя та шевченкіани. Окрім того, згадуються й інші постаті, пам'ять про яких хотів зберегти для нащадків „адвокат української культури”.

Перша група відомостей щодо проблем видання літератури та періодики в підросійській Україні містить чи не найцінніші свідчення, уміщені, зокрема, у великій праці „Дещо з історії

українського письменства XIX віку (Споминки і замітки М. Уманця)”, яка вийшла у львівському виданні „Діло”. Оповідючи про стан шкільництва і ставлення імперської влади до української мови напередодні Валуєвського указу Михайло Комаров згадує, що й сам учителював:

...Вчили скрізь у недільних школах по нашому і ніхто на се не нарікав, ніхто з-початком не бачив в тім нічого небезпечного... Чимало знаходилось між пана, заводили у себе по селах школи на свій кошт і в тих школах вчили теж по-українськи. **Я сам був закликаний одним паном, щоб звести народну школу на селі у нього на Харківщині** [виділення моє – І. С.]. В цілому селі були всього на всього два хлопці, що так-сяк вміли читати церковне, але за який тиждень в школі було вже більше 30-ти хлопців. Як першу науку письменства, так само арифметики, священну історію і всі розмови з наук природних я вів цілком по-українськи і пробувши там трохи не рік, ніколи ні от кого не мав ніякої причепки, дарма, що на село наїздили ісправник, і мировий посередник, і інший урядник, дехто навіть і в школу навертався і всі добре знали, що наука ведеться там по-українськи. Тоді бо на се дивилися з погляду педагогічного, що оно й повинно так бути, щоб діти приймали науку на своїй рідній мові, а про вигаданий Катковим „сепаратизм” тогді ще не турбувалися...²

Факт учителювання Михайла Комарова в молодому віці в біографічній літературі не згадується, однак, на нашу думку, саме це свідчить про формування світогляду видатного бібліографа ще у студентський період. Як і багато його сучасників, він був практиком просвітництва і бачив своє завдання у формуванні національно свідомого суспільства. Крім того, як, наприклад, той же Борис Грінченко, у процесі викладання Михайло Комаров не міг не усвідомити необхідності розвитку українського книговидання, адже підручників та популярних книг народною мовою було надзвичайно мало.

Ще один факт із цієї статті характеризує стиль Комарова щодо захисту національних культурних інтересів українців.

² М. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pyshmenstva XIX viku (Spomynky i zamitky M. Umantsia)* [w:] „Dilo”, 1885, ch. 17, s. 1–2.

Як юрист, він використовував чіткі аргументи, пояснюючи брехливість імперської позиції щодо слабкості української літератури та її нездатності до розвитку. Для цього дослідник використовував інструмент, який сам і створив, – бібліографію:

З „Покажчика” М. Комарова, надрукованого в збірнику „Рада” за 1883 рік, ми бачимо, що після заборони 1863 року нараз перервалося видаванье українських книжок. Так в 1864 році вийшло всього 12 книжок, та й то більша частина були такі, що дозволені ще торік, до [Валуєвського – І. С.] наказу; в 1865 вийшло всього 2 книжки; і 1866 ані однісенької, в 1867 році – 3; в 1868 році – 2; в 1869 році – 1, і т. д. – тогді як з 1860 року по 1864 рік в Росії виходило українських книжок щороку середнім числом коло 30...³

Прикметно, що, підписавшись як М. Уманець, дослідник посилається на автора першого бібліографічного покажчика української літератури М. Комарова, не зізнаючись, що це одна й та сама постать.

Згадуючи про час після Емського указу, Комаров доводить, що російська влада прагнула не просто припинити українське книгодрукування та поширення книг, а йвилучити з текстів усі згадки про українське. Вочевидь, унаслідок особистого спілкування з редакторами і цензорами дослідник писав:

Мені-ж відомо, що київська часопись „Труд” трохи не щоразу мала суперечки з цензурою за українські вирази у дописах або де. Тогдішній цензор казав, – се я сам чув, – що по силі наказу з 1876 р., як він його розуміє, все те, де приводяться українські речі, треба отсилати в „Главное урaвлен. по делам печати”, а сам він не має права дозволяти...⁴

Згадує Михайло Комаров у „Ділі” і власну книжку, яку надсилав до цензури 1884 року:

...цензура торік заборонила друкувати історичне оповіданье М. Комарова „Як Богдан Хмельницький визволив Україну з польської неволі?”, писане,

³ Ibidem, ch. 21–22, s. 1–3.

⁴ Ibidem, ch. 24, s. 1–2.

як мені достоту відомо, без жадного замаху на сепаратизм, або що інше, до чого-б цензурі можна було причепитися⁵.

Згодом, уже в „Зорі”, Комаров згадує про подібне оповідання, цілком ймовірно – перейменоване попереднє:

...Мені довелося передивитися подане в сьому році в цензуру оповідання М. Уманця „Вінок Богданові Хмальницькому”; і я певен, що ніяка в світі цензура не мала рації причепитись до нього; авторові скоріше можна закинути докір, що він, підлажуючись до цензури, надто щиро вже проводить думку з'єднання України з Московщиною; а про все те цензура цілком її заборонила. І се сталося в той самий час, коли вся Росія (единая, неделимая) ставила пам'ятник Богданові...⁶

„Оповідання про Богдана Хмельницького: як визволив він Україну від неволі польської” авторства Михайла Комарова все-таки було надруковане 1901 року в Петербурзі. Як бачимо, це вже третя назва цього твору, що свідчить про кількість спроб подання до цензури, аби нарешті отримати дозвіл на друк.

У контексті заборони російським імперіалізмом україномовної літератури, Михайло Комаров помітив і особливу неприязнь цензорів до українського правопису – „кулішівки”, якою послуговувалися дописувачі та видавці. Інколи цензура, навіть дозволивши український текст, вимагала, щоб його друкували на засадах „загальноприйнятого правопису”, тобто російського. Тож учений згадував про курйоз щодо дискусій навколо теми правопису:

...цензура тільки притьмом доглядала за тим, щоб Українці, крий Боже, не викидали твердий знак „ъ”. Згадую при сему, що один автор мав дуже чудасійну суперечку з одним цензором, що не хотів був пропустити книжку друковану „кулішівкою”, бо як він казав, цензура вбачає в сему „сепаратизм”.

– Е, ні, добродію, – каже йому автор, – вже коли хочете знати, то сепаратизм именно в тому „общепринятому правописанію”, а зовсім не в „кулішівці”.

⁵ Ibidem, ch. 27, s. 1.

⁶ М. К. *Khto zh vynen i de-zh nasha robota?* [w:] „Zoria”, 1889, ch. 4, s. 64.

– „Як се так?” – питає цензор.

– А ось так: найголовніша отміна „кулішівки” та, що она не вживає букви „ы”, а замість неї ставить „и” – і сим она лишь наближає українську мову до російської, бо коли написати кулішівкою такі слова, що однаково вживаються і в російській і в українській мові, а тільки вимовляються різно, а таких слів багато, як от: „слива, коли, ходили, говорили”, – то отміни ніякої тут не буде, а як вживати „ы”, – то треба писати: „сльва, колы, ходылы, говорылы”, зовсім не так, як по-російськи, а се вже буде явний сепаратизм.

– „А оно й справді неначе так виходить. Ну, нехай буде кулішівка; мені тільки аби твердий знак срізь був” – отказав цензор і пропустив книжку...⁷

Як професійний юрист, Михайло Комаров 1885 р. аналізував чинні законодавчі заборони розвитку україномовної книги і вказував, що цензори лише ними прикривалися, бо з офіційних актів можна було зробити інші висновки, зокрема, щодо права друку україномовних перекладів. Але, доводячи думку, що Російська імперія тільки шукає привід, аби „нівечити українське письменство”, згадував у власній статті випадок розмови з представником імперської влади:

– Еге, – казав раз один цензор, – дозволь тільки вам [українцям – І. С.] друкувати переклади на вашу мову, то ви в десять літ так поставите ваше письменство, що буде вже годі з вами змагатися, бо на переклади здібний кождий літературно освічений та знаючий мову чоловік, а на оригінальні твори талановитих людей не багато...⁸

У контексті шевченкіани Михайла Комарова, яка перетинається з питанням цензури, із його ж власної статті можна довідатись і про те, що він був автором однієї з перших україномовних біографій видатного поета. До речі, фаховість та обізнаність у питаннях біографії та бібліографії Тараса Шевченка наприкінці 1880-х років робила Комарова провідним

⁷ М. Umanets (М. Komarov), *Deshcho z istoriiukrainskoho pysmenstva XIX viku...* [w:] „Dilo”, 1885, ch. 27, s. 1.

⁸ Ibidem, ch. 34–35, s. 1–2.

шевченкознавцем свого часу, про що сьогодні мало знають⁹.
Одеський діяч писав:

...мені відомо, що в протязі 1881 і 1882 рр. в київську і одеську цензуру подано було три біографії Шевченка, писані українською мовою і призначені для народу. Першу подав М. Комаров, другу М. Незначний, а третю професор харківського університету Н. Сумцов, той саме, що написав популярні біографії російських поетів...¹⁰

Дотримуючись конспірації, Михайло Комаров зазначає, що:

...першу і другу я сам читав і не вбачав там нічогоєнько такого, до чого б можна було причепитися; мені відомо навіть, що і цензори, київський і одеський, покладали можливим дозволити ці біографії, окрім деяких місць, що на їх думку треба було викинути або переміняти, але „Главное управление печати” цілком заборонило обидві...¹¹

Михайло Комаров звертав увагу на особливе ставлення до постаті Тараса Шевченка з боку російської влади, яка не допускала друку україномовної біографії, перешкоджала впорядкуванню могили Кобзаря, забороняла інші види популяризації:

...пригадую..., коли в 1881 р. подано з Києва міністру народної освіти бумагу, щоб дозволено було на родині Шевченка завести народну школу його імені, хоч-би й російську, то адміністрація не тільки сего не дозволила, а ще й нагримала на інспектора народних шкіл, що він виказав свою думку за сею школою...¹²

У журналі „Зоря” Михайло Комаров умістив власний спогад про подорож із родиною до Канева на могилу Тараса Шевченка 1892 р., де наведено досить своєрідну розмову з євреєм-

⁹ I. Stambol, *Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova* [w:] Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy, vyp. 25, 2020, s. 98–111, <https://doi.org/10.15407/rksu.25.098>, [06. 04. 2022].

¹⁰ M. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva...* [w:] „Dilo”, 1885, ch. 25, s. 1.

¹¹ Ibidem, ch. 25, s. 1–2.

¹² Ibidem, ch. 25, s. 2.

попутником, який стверджував, що поет передбачив появу пароплавів на Дніпрі, а також упровадження акцизного збору на горілку. Співрозмовник стверджував, що його батько товаришував із Кобзарем:

...батько розказують, що то такий розумний чоловік був, що як приїздить він в Звенигородку, то всі було кидають всі свої діла, аби тільки де-небудь побачити Шевченка і почути його мову. То до його мови так прислухалися, як от до Бісмарка... Бувало поїде Шевченко з Звенигородки, то всі довго ще балакають, що Шевченко сказав так або так і все їм здавалося, що він не з проста так сказав, що тут мабуть щось інше було у його на думці...¹³

Іншу міфологему – про могилу видатного поета, озвучила Комарову місцева бабуся:

...там його немає. Се когось іншого там поховано, щоб відвести очі. А Шевченко Тарас, той самий, „що писав волю”, він таки з наших – з мужиків, ще й крепаків, то він і досі ще живий, тільки йому поки-що чомусь не можна виявитись, а колись прийде той час, що він виявиться людям – і тоді всім нам, мужикам, буде легше, – сказала бабуся і перехрестилася...¹⁴

Михайло Комаров, як перший бібліограф української драми, активно відвідував театр, тому вмістив у періодиці досить багато згадок про вистави. Зокрема у січні 1891 р. він відвідав вистави трупи Панаса Саксанського в Одесі та відзначив переваги й недоліки гри акторів та діяльності трупи загалом¹⁵. Схарактеризував він і реакцію одеської публіки на виставу та музику, наприклад, звернув увагу на захоплення глядачів музикою під керівництвом дирижера Малини¹⁶.

¹³ М. Umanets (М. Komarov), *Na Shevchenkovii mohyli (Z podorozhi po Ukraini)* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 5, s. 90.

¹⁴ Ibidem, s. 91.

¹⁵ М. Neizhmak (М. Komarov), *Trupa Saksahanskoho* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 5, s. 99–100.

¹⁶ М. К. *Spektakly A. K. Saksahanskoho v Odesse* [w:] „Po moriu y sushe”, 1896, nr 17, s. 285–286.

У посмертній згадці, присвяченій Марії Садовській, яка померла 27 березня 1891 р. в Одесі, відзначено не лише талант актриси, а й описано сцену прощання з нею в південноукраїнському місті¹⁷. Наступного 1892 р. Михайло Комаров рецензував театральні здобутки трупи Марка Кропивницького на сцені в Одесі і повідомив „звістку” про об’єднання трупи Кропивницького і Садовського задля масштабного задуму:

...нарешті поділимось з читачем ще одною доброю звісткою, котру ми, як і попередню, чули від самого п. Кропивницького. З’єднана велика українська трупа має на той рік, після масниці виїхати в Париж, а відтіля мабуть і в інші великі міста європейські, де буде ставити переважно українські оперети і п’єси з співами. Діло се з матеріального боку зовсім забезпечене...¹⁸

Насправді, „корифеї” так і не наважилися на паризькі гастролі, уважаючи, що таку справу варто робити більш зважено (на відміну від трупи Г. Деркача, яка зазнала провалу у Франції 1893 р. у тому числі й через недостатню підготовку¹⁹).

Концертна діяльність у підросійській Україні не була позбавлена імперської цензури, тож, згадуючи час, коли „українцю треба було їхати в Москву або де, щоб побачити свій рідний театр”, Михайло Комаров оповідає про одну хитрість, яку використовували артисти, аби отримати можливість виконати українську пісню:

...Пам’ятаю теж, що якось довелося мені попасти на концерт звісного співака Славянського. Концерт складався з російських пісень, але на афіші один номер був означений так: „Песня полтавської губернії”. Що оно за знак? – думаю собі. Невже співатимуть українську пісню? Жду,

¹⁷ М. Komar, *Mariia Sadovska* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 8, s. 156–157.

¹⁸ М. Neizhmak (М. Komarov), *Ukrainska dramatychna trupa M. Kropyvnytskoho v Odesi* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 1, s. 19–20.

¹⁹ R. Kolomiets, *Chomu koryfei ne poikhaly do Paryzha* [w:] „Aktualni problemy mystetskoï praktyky i mystetstvovnavchoï nauky”: *Mystetski obrii: zb. nauk. pr., Nats. akad. mystetstv Ukrainy, In-t probl. suchas. mystetstva*, ch. 1 (10), „Muz. Ukraina”, Kyiv 2008, s. 170–173.

не дождусь я тої пісні. Коли ж справді виходить хор і затинає „Чайку”. Ледве скінчили, як публіка почала вигукувати „bis” і хор проспівав ще дві українські пісні. Пішов я розпитувати, як се воно так, що їм дозволено? – А так, кажуть, коли на афіші написати „українська пісня”, або заголовок єї, то ні за що не дозволять, от ми і вдарились на хитрощі, напишемо „песня полтавской” чи там „харьковской губернии”, то й співаємо по-трошки українські пісні...²⁰

Окрім театральних постановок, Михайло Комаров рецензував відвідані виставки, зокрема художника В. Гороновича, твори якого було досить докладно описано, а також відзначено, що більшість картин було розпродано²¹.

Також помітне місце у публіцистичній спадщині „українського серця Одеси” займають біографічні нариси, де трапляються власні спогади автора. У посмертній згадці про письменника і видавця відомого альманаху „Сніп” Олександра Корсуна є свідчення про маловідомий факт із біографії померлого:

...мені не довелося бачити і особисто знати Корсуна, але в 1885 році зовсім несподівано я одібрав від його листа, в котрому він розпитувався про „Покажчик української літератури” [складений М. Комаровим – І. С.], прохав прислати йому і писав, що має видавати другу частину „Снопа”, для котрої у його зібрані матеріали ще в сорокових роках. Лист був невеличкий, але щирий, теплий. Я дуже зрадів сьому і незабаром вволив волю Корсуна, піславши йому всі потрібні книжки, а в листі прохав його написати міні за себе і про те, що він має до своєї збірки; одже на сей лист чомусь я не відібрав ніякої одповіді і на сьому наша переписка, так несподівано почата, перервалася...²²

Із дописів Михайла Комарова випливає факт, що він брав участь в ідентифікації документів із архіву маловідомого на сьогодні одеського книготорговця і видавця Василя Івановича

²⁰ М. Umanets (М. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva XIX viku* ..., s. 1–2.

²¹ М. Neizhymak (М. Komarov), *Kraiobrazy V. Y. Horonovycha na sehorichnii vystavtsi v Odesi* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 16, s. 316–317.

²² М. Umanets (М. Komarov), *Oleksander Korsun (posmertna zghadka)* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 1, s. 17–18.

Білого, який планував видати „малоросійський літературний збірник”, унаслідок підготовки якого в архіві залишилися спеціально переписані копії різноманітних текстів²³. Цей діяч листувався із відомим письменником XIX ст. Олексою Стороженком та отримав від нього деякі твори Петра Гулака-Артемовського, які згодом опублікував Михайло Комаров²⁴. В архіві Василя Білого дослідник виявив також лист від самого Тараса Шевченка та козака (одного з останніх очевидців Запорожжя і, ймовірно, козака Війська „Вірних козаків”) Костянтина Віри. Комаров розпитав одеських старожилів і виявив, що на початку 70-х років XIX ст. в Одесі з’являвся старий „запорожець”, який жив неподалік від міста. Це, разом із іншою опосередкованою інформацією, дозволило бібліографу ідентифікувати того самого козака²⁵. Лист Тараса Шевченка до Федора Лазаревського з часів заслання видатного поета Михайло Комаров теж прокоментував та опублікував у „Київській старовині”. Про архівну спадщину самого Білого майже немає інших відомостей, тому такі публікації стають джерелом інформації і про його діяльність.

Підсумовуючи, варто зазначити, що публіцистика Михайла Комарова стосувалася переважно питання сваволі російської влади щодо української культури і книговидання зокрема. Свідчення дослідника про боротьбу з цензурою, з огляду на малу кількість видаваної наприкінці XIX ст. літератури, є важливими у багатьох контекстах – як політичних, так і книгознавчих. Висвітлення театрального життя, до якого діяч долучився як глядач та бібліограф, мало популяризаційне значення, хоча містить і деякі нові факти. Щодо діяльності самого Михайла Комарова: зі статей дізнаємося про його педагогічний досвід та заборонені цензурою книги. Маємо тут також

²³ М. Komarov, *Zaporozhets Konstanstyn Vyra* [w:] „Kievskaiia Staryna”, 1895, t. 49, s. 62–65.

²⁴ М. Komar, *Nenadrukovani virshi P. Hulaka-Artemovskoho* [w:] „Zoria”, 1896, ch. 18, s. 356–357.

²⁵ М. Komarov, *Zaporozhets Konstanstyn Vyra...*, s. 62–65.

різноманітні спогади про біографічні сюжети як у контексті шевченкіани, так і щодо інших постатей, що відображають сприйняття цих особистостей на зламі століть і додають нових свідчень про них. Тому варто окремо досліджувати публіцистичну спадщину Михайла Комарова і в контексті біографічних студій.

References

- Kolomiets R., *Chomu koryfei ne poikhaly do Paryzha* [w:] „Aktualni problemy mystetskoï praktyky i mystetstvoznavchoï nauky”: *Mystetski obrii: zb. nauk. pr., Nats. akad. mystetstv Ukrainy, In-t probl. suchas. mystetstva*, ch. 1 (10), „Muz. Ukraina”, Kyiv 2008, s. 170–173.
- Komar M., *Mariia Sadovska* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 8, s. 156–157.
- Komar M., *Nenadrukovani virshi P. Hulaka-Artemovskoho* [w:] „Zoria”, 1896, ch. 18, s. 356–357.
- Komarov M., *Zaporozhets Konstanstyn Vyra* [w:] „Kievskaia Staryna”, 1895, t. 49, s. 62–65.
- M. K., *Khto zh vynen i de-zh nasha robota?* [w:] „Zoria”, 1889, ch. 4, s. 64.
- M. K., *Spektakly A.K. Saksahanskoho v Odesse* [w:] „Po moriu y sushe”, 1896, nr 17, s. 285–286.
- Neizhmak M. (Komarov M.), *Kraiobrazy V. Y. Horonovycha na sehorichnii vystavtsi v Odesi* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 16, s. 316–317.
- Neizhmak M. (Komarov M.), *Trupa Saksahanskoho* [w:] „Zoria”, 1891, ch. 5, s. 99–100.
- Neizhmak M. (Komarov M.), *Ukrainska dramatychna trupa M. Kropyvnytskoho v Odesi* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 1, s. 19–20.
- Stambol I., *Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova* [w:] „Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy”, 2020, vyp. 25, s. 98–111, <https://doi.org/10.15407/rksu.25.098>, [06. 04. 2022].
- Umanets M. (Komarov M.), *Na Shevchenkovii mohyli (Z podorozhi po Ukraini)* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 5, s. 89–91.
- Umanets M. (Komarov M.), *Oleksander Korsun (posmertna zghadka)* [w:] „Zoria”, 1892, ch. 1, s. 17–18.
- Umanets M. (Komarov M.), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva XIX viku (Spomyny i zamitky M. Umantsia)* [w:] „Dilo”, 1885, ch. 17, s. 1–2; ch. 21–22, s. 1–3; ch. 24, c.1–2; ch.25, s. 1; ch. 27, s. 1.
- Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv*, uporiad. L. M. Burian, red. I. S. Shelestovych, rec. H. V. Zakipna, Odesa 2016.